

Логвінова М.В. Відібрання дитини як сімейно-правова санкція // Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали Регіональної міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів (19 квітня 2003 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 111–117.

Відібрання дитини як сімейно-правова санкція

Будь-яке правопорушення, в тому числі протиправна винна поведінка батьків щодо своїх дітей, тягне за собою настання відповідних юридичних наслідків. Такими наслідками є застосування до правопорушника санкції конкретної норми права, тобто настання для нього стану відповідальності.

Розглядаючи природу неправомірних дій в сімейному праві (сімейні правопорушення), В.Данілін, С.Реутов прийшли до висновку, що порушення норм сімейного права тягне за собою застосування до суб'єкта сімейних правовідносин санкцій у вигляді або сімейно-правової відповідальності, яка є одним із видів юридичної відповідальності сучасного права, або заходів захисту суб'єктивних сімейних прав і законних інтересів [3, с. 110-111].

Однак, в теорії сімейного права існує дві протилежні думки стосовно природи сімейно-правових санкцій. Згідно з першою, сімейне право передбачає в якості санкцій тільки заходи відповідальності, для застосування яких необхідною основою є склад правопорушення (повний або усічений) і, зокрема, вина правопорушника. Відповідно до другої думки, в сімейному праві закріплені й інші, крім відповідальності, заходи. Тому вина не завжди виступає критерієм застосування санкцій [4, с.17-18]. При цьому Л.Звягінцева підкреслює, що більшість з сімейно-правових санкцій сконструйовані законодавцем саме у вигляді захисту, а не заходів відповідальності.

В.Ойгензихтом висловлена думка про те, що в більшості випадків в сімейному праві слід говорити не про відповідальність, а про санкції, про

заходи захисту і заходу охорони. Відповідальність при цьому розуміють тільки як додаткове обтяження, настання якого тягне лише винна поведінка. Вчений зазначає, що відповідальність не обов'язково пов'язана з виною і з якимось додатковими обмеженнями, але вона завжди пов'язана із вчиненням протиправного проступку, хоча протиправність може і не приводити до відповідальності [16, с.49].

В.Мироненко розглядає санкцію як гарантію належного здійснення закріпленого в правовій нормі правила поведінки, захід можливого державного примусу, який проявляється у вигляді позбавлення батьківських прав або ж відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав [14, с.8]. Однак розуміння санкції як заходу можливого державного примусу звужує її зміст до заходу відповідальності. Та нам відомо, що санкція є правовим наслідком порушення або невиконання конкретної правової норми, наслідком, який в свою чергу забезпечує реалізацію правової норми. А правовими наслідками, які забезпечують реалізацію правової норми, є заходи захисту і заходи відповідальності. Тобто складовими елементами санкції є заходи захисту і заходи відповідальності. Тому твердження В.Мироненко про те, що санкція є заходом можливого державного примусу, є спірним.

При цьому В.Данілін, Л.Звягінцева, М.Малеїн, С.Реутов, Я.Шевченко відмічають, що і заходи відповідальності, і заходи захисту об'єднуються загальним поняттям "санкція", але заходи захисту спрямовані на забезпечення непорушності суб'єктивних сімейних прав, усунення наслідків у випадку порушення цих прав, а заходи відповідальності – на покарання винних членів сім'ї та попередження правопорушень. Крім того, відповідальність завжди настає за наявності складу правопорушення, обов'язковим елементом якого є вина правопорушника, а заходи захисту можуть застосовуватися незалежно від складу правопорушення та вини правопорушника.

Отже, виходячи з усіх вищенаведених поглядів на розуміння природи санкцій, слід наголосити, що сімейно-правова санкція являє собою настання для винної особи невігідних правових наслідків, встановлених сімейним

законодавством за недотримання його приписів, невиконання прийнятих зобов'язань чи за наявності інших, передбачених законом, підстав. Тобто юридичною підставою застосування сімейно-правової санкції є порушення певною особою покладеного на неї сімейним законом правового обов'язку.

Сімейно-правова санкція є правовим наслідком порушення або невиконання конкретної сімейно-правової норми, наслідком, який в свою чергу забезпечує реалізацію цієї правової норми.

Санкції в сімейному праві можна згрупувати на ті, які спрямовані на:

- обмеження користування окремими правами в сімейних правовідносинах (наприклад, відібрання дитини без позбавлення батьківських прав);
- відмову в захисті прав та позбавлення суб'єктивних прав (позбавлення батьківських прав, скасування усиновлення).

Ст. 170 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 року (далі – СКУ) присвячена відібранню дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав. Так, суд може постановити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, у випадках, коли матір, батько: ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини; жорстоко поведуться з дитиною; є хронічними алкоголіками або наркоманами; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва. Суд може постановити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав, в інших випадках, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання.

Ч.3 ст.161 СКУ наголошує ще на одній підставі відібрання дитини. Якщо суд визнав, що жоден із батьків не може створити дитині належних умов для виховання та розвитку, на вимогу баби, діда або інших родичів, залучених до участі у справі, дитина може бути передана комусь із них. Якщо дитина не може бути передана жодній із цих осіб, суд на вимогу органу опіки та

підкування може постановити рішення про відібрання дитини від особи, з якою вона проживає, і передання її для опікування органів опіки та підкування.

Однак відібрання дитини не слід плутати з влаштуванням її органами опіки та підкування в дитячі установи під час обумовленої збігом обставин відсутності батьків або з їх згоди. Наприклад, якщо хворий батько, розуміючи, що він тимчасово не зможе турбуватися про дитину, погоджується влаштувати її в дитячу установу або сам просить про це, нема жодних підстав для звернення до суду. Влаштування дитини в такій ситуації повністю відноситься до компетенції органу опіки та підкування.

Взагалі, в науковій літературі не має однозначного підходу до розуміння сутності інституту відібрання дитини. Так, одні науковці (зокрема, О.Нечаєва) вважають, що відібрання дитини можливе за наявності вини меншої ступені [15, с.215], другі (Є.Поссе, Т.Фадєєва) стверджують, що в основу рішення суду про відібрання дитини можуть бути покладені менш суттєві вчинки батьків, ніж в основу рішення про позбавлення батьківських прав [17, с.110], треті (Д.Розанцева) наголошують, що відібрання дитини допускається, коли неналежна поведінка не пов'язана з чітко окресленою виною батьків, четверті в основу відібрання дитини кладуть встановлення окремих фактів зловживання батьківськими правами.

К.Тіхоніна вважає, що відібрання дитини від батьків доцільно проводити за наявності незначного ступеня вини останніх. Вона, зокрема, наголошує, що в основу застосування вказаної санкції покладено поняття небезпеки, яка загрожує інтересам дитини. Хоча небезпека може і не справдитися, але сама по собі вона є дійсною (реальною) по відношенню до інтересів дитини. Недопустимо залишати дитину з батьками, які завдають суттєвої шкоди її вихованню, коли можна цьому запобігти. При цьому К.Тіхоніна виділяє обов'язкові і факультативні умови, за яких відбувається відібрання дитини. До обов'язкових умов вона відносить небезпеку для життя і здоров'я дитини, а до факультативних – небезпеку належному вихованню дитини [20, с. 135–136]. Та, на наш погляд, такий поділ підстав відібрання дитини є досить умовний. Ст.170

СКУ чітко передбачає випадки, коли суд може постановити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, зокрема, і в тих випадках, коли залишення дитини у батьків є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання. Як бачимо, закон ставить ці умови в один рядок, без роз'яснення, що відноситься до обов'язкових умов, а що – до факультативних (необов'язкових). Всі перелічені умови є обов'язковими для прийняття судом рішення про відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав.

Л.Короткова розглядає відібрання дитини незалежно від позбавлення батьківських прав як захід відповідальності батьків за винну і протиправну поведінку. При цьому вона повинна слугувати в якості попереджувального заходу і застосовуватися судом до позбавлення батьків батьківських прав [10, с.12].

Отже, на погляд більшості науковців, застосування санкції відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав повинно ґрунтуватись на винній поведінці батьків.

Однак відібрання дитини від батьків за рішенням суду можливе в тих випадках, коли батьки не порушили своїх обов'язків і не зловживали своїми правами, але коли подальше перебування дитини з батьками для неї шкідливе, а батьки, наприклад, не погоджуються добровільно передати дитину у відповідний дитячий заклад.

Так, О.Косенко вважає, що відібрання дитини без позбавлення батьківських прав можливе як при винній, так і невинній їх поведінці. При цьому при винній поведінці батьків відібрання дитини виступає як захід відповідальності, а при невинній – як захід захисту. Однак, правові наслідки відібрання дитини в обох випадках є майже однаковими [11, с.61].

На думку О.Юффе, відібрання дітей проводиться тільки тоді, коли батьки не можуть належно виконувати своїх обов'язків з незалежних від них причин (душевна хвороба, фізичні вади тощо) [7, с.250].

Абз.2 п.26 постанови Пленуму ВСУ від 12 червня 1998 року “Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України”

передбачає, що не можна позбавити батьківських прав особу, яка не виконує своїх батьківських обов'язків внаслідок душевної хвороби, недоумства чи іншого хронічного захворювання (крім хронічних алкоголіків чи наркоманів) або з інших незалежних від неї причин. Тобто в постанові наголошується на невинній поведінці батьків, звертається увага на незалежні від батьків обставини, за яких вони не могли виконувати своїх обов'язків.

Л.Звягінцева наголошує, що головним при застосуванні санкції відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав є з'ясування питання, в силу яких обставин для дитини **небезпечно** знаходитися з батьками. На її думку, це єдина умова, яка є підставою для застосування вказаної санкції незалежно від того, чи виникла небезпека з **вини** батьків чи інших осіб або **без їх вини**. При цьому, зауважує науковець, мається на увазі як небезпека, що загрожує життю чи здоров'ю дитини, так і небезпека, що ставить під загрозу її виховання [5, с. 116-117].

В певній мірі з Л.Звягінцевою можна погодитися. Ч.1 ст.170 СКУ передбачає, що суд може постановити рішення про відібрання дитини від батьків або одного з них, якщо залишення дитини у них є **небезпечним** для її життя, здоров'я і морального виховання. Однак, запроваджуючи вказану норму, сімейне законодавство не роз'яснює поняття небезпеки залишення дітей у батьків. Не дає тлумачення “небезпеки” й постанова Пленуму ВСУ, обмежившись в абз.2 п.26 лише згадкою про небезпеку: “У випадках, а також коли при розгляді справи буде встановлено, що вимоги про позбавлення батьківських прав є необґрунтованими, однак залишення дитини в батьків є **небезпечним** для неї, суд вправі постановити рішення про відібрання дитини і передачу її органам опіки та піклування”.

В науці сімейного права під поняттям “небезпека” розуміється будь-яка загроза здоров'ю, моральному і фізичному розвитку дитини. Вона може виникнути внаслідок хвороби або ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків, збігу тяжких сімейних обставин, недосягнення батьками шлюбного віку тощо.

Отже, закріпивши на законодавчому рівні поняття небезпеки (припускаємо, що тлумачення терміну може знайти місце і у відповідній постанові Пленуму ВСУ), ми можемо говорити про відсутність вини батьків, про умови, за яких вони з поважних причин не виконували своїх батьківських обов'язків. Та в жодному випадку це не дає нам підстав стверджувати, що встановлення факту небезпеки для дитини з боку батьків є єдиною підставою для застосування до них сімейно-правової санкції. Тим більше, нам відомо, що для настання відповідальності, необхідний повний склад правопорушення, який передбачає такі елементи, як протиправність, наявність шкідливого результату, причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкідливим результатом, вина. Із переліченого ми не зустрінемо поняття небезпеки. В склад правопорушення як один із структурних елементів входить вина, яка, в свою чергу, в більшості випадків виступає умовою застосування сімейно-правових санкцій.

О.Рябов стверджує, що причиною відібрання дітей від батьків може бути розумова відсталість одного з батьків чи перебування його на тривалому стаціонарному лікуванні, в тривалому відрядженні, при позбавленні волі [19, с. 16]. Вчений не вбачає в такій поведінці батьків вину (можливо, крім останнього випадку), однак такі життєві ситуації можуть негативно вплинути на умови життя дитини, її моральне виховання. Тому на певний час дітей доцільно забирати від батьків.

Таким чином, інститут відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав передбачає наявність винної і невинної поведінки батьків. Однак, і перша, і друга в будь-якому випадку є небезпечною для життя, здоров'я і морального виховання дитини. На наш погляд, відібрання дитини як сімейно-правова санкція має застосовуватися за відсутності вини батьків. Хоча В.Зімарін наголошує, що відібрання дитини не можна розглядати як сімейно-правову санкцію з огляду на те, що санкція застосовується за наявності винної протиправної поведінки суб'єктів, яка тягне за собою відповідальність. А примусове відібрання дитини від батьків, які через поганий стан здоров'я не

можуть належним чином її виховувати, це – захід захисту [6, с.7]. Та як нам відомо, санкція включає в себе заходи захисту та заходи відповідальності. Тому твердження В.Зімаріна є невиправданим, оскільки заходи захисту є складовими сімейно-правової санкції.

Дійсно, досить часто ми зустрічаємо в житті випадки, коли батьки внаслідок тяжкої хвороби, інших поважних причин не можуть займатися вихованням та розвитком своєї дитини. Та це не означає, що такі батьки ухиляються від свого батьківського обов'язку, через об'єктивні обставини вони невзможі виконувати цей обов'язок. Та й ч.3 ст.15 СКУ передбачає, якщо в результаті психічного розладу, тяжкої хвороби або іншої поважної причини особа не може виконувати сімейного обов'язку, вона не вважається такою, що ухиляється від його виконання. А якщо особа не вважається такою, що ухиляється від виконання, наприклад, батьківського обов'язку, то в її діях відсутня вина.

В даному контексті заслуговує на увагу ситуація, коли батьки дитини або один з них визнані у встановленому законом порядку недієздатними. Для відібрання в таких батьків дитини не обов'язково звертатися до суду. На наш погляд, діти недієздатних громадян згідно з ст.1 Закону України від 26 квітня 2001 року “Про охорону дитинства” відносяться до таких, що позбавлені батьківського піклування, а тому повинні бути влаштовані на виховання в іншу сім'ю без застосування правової норми про їх відібрання від батьків.

Отже, відібрання дитини можливе за відсутності вини, а в окремих випадках, й за відсутності протиправної поведінки батьків (недієздатність батьків, існуюча небезпека передачі дитині важкого захворювання). Можна стверджувати, що процес відібрання дитини у батьків у порядку ст.170 СКУ припускає протидію батьків як активну, так і пасивну, їх небажання самим звільнити свою дитину від оточуючої її небезпеки. Та якщо ж батьки кинули дитину, зникли, її слід влаштувати як дитину, яка залишилася без батьківського піклування, не застосовуючи положень ст.170 СКУ.

Ст.170 СКУ передбачає процедуру негайного відібрання дитини від батьків. Так, у виняткових випадках, при безпосередній загрозі для життя або здоров'я дитини, орган опіки та піклування або прокурор мають право постановити рішення про негайне відібрання дитини від батьків. У цьому разі орган опіки та піклування зобов'язаний негайно повідомити прокурора та у семиденний строк після постановлення рішення звернутися до суду з позовом про позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав. З таким позовом до суду має право звернутися прокурор.

Ч.3 ст.170 СКУ наголошує, якщо відпадуть причини, які перешкоджали належному вихованню дитини її батьками, суд за заявою батьків може постановити рішення про повернення їм дитини. Якщо ж такі причини не відпали до винесення судом відповідного рішення, зрозуміло, що відбувається судове слухання даної справи. Суд може задовільнити або відмовити у задоволенні позову прокурора. При цьому, на наш погляд, ст.170 СКУ після ч.3 слід доповнити положенням наступного змісту: “При вирішенні питання про повернення батькам дитини, суд повинен враховувати побажання дитини, яка досягла 14-річного віку”. Ми вважаємо за доцільне доповнити СКУ вказаним положенням тому, що в ст.171 СКУ, якою передбачені випадки, коли має бути врахована думка дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя, нічого не сказано про висловлення дитиною думки у справах про повернення батькам дитини у разі її відібрання від них.

У разі задоволення судом позову про відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав дитина передається другому з батьків, бабі, дідові, іншим родичам – за їх бажанням або органів опіки та піклування.

На сьогодні, негативним явищем у регулюванні питання про відібрання дитини від батьків, залишається той факт, що законом не визначені правові наслідки відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав.

Ч.4 ст.170 СКУ наголошує, що при задоволенні позову про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав суд вирішує

питання про стягнення з них аліментів на дитину, тобто відібрання дитини не звільняє батьків “від обов’язків по утриманню дитини, а також по відшкодуванню заподіяної дитиною шкоди, причинно пов’язаної з винним невиконанням батьківських обов’язків по вихованню дитини (зловживання батьківськими правами)” [8, с.130]. Та окрім цього положення, в ст.170 СКУ більше нічого не сказано про правові наслідки відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав.

Зрозуміло, що після відібрання дитини правовий статус батьків щодо неї змінюється. На наш погляд, необхідно погодитися з тими науковцями, які вважають, що відібрання дитини є своєрідним обмеженням батьківських прав (Г.Беякова, Є.Ворожейкін, О.Юффе, В.Рясенцев). Адже в будь-якому випадку відібрання дитини тягне за собою тимчасову втрату батьками права на виховання дитини. Зокрема, батьки, від яких відібрали дитину без позбавлення їх батьківських прав, не мають право обирати освітню установу і форму навчання своїх дітей. Однак, за батьками залишається право давати згоду на усиновлення відібраної дитини (ст.ст.217, 219 СКУ), в майбутньому вони не позбавляються права на отримання аліментів від дітей (ст.ст.202, 203 СКУ), права успадковувати, право на відшкодування шкоди у випадку смерті їх дорослих дітей (ст.1219 ЦКУ). При відібранні дитини зберігається також право батьків управляти майном дитини під контролем органу опіки та піклування, право представляти її інтереси.

Так, СК РФ містить ст.74, яка присвячена наслідкам обмеження батьківських прав (даний інститут російського сімейного права тотожний за процедурою та наслідками з національним відібранням дітей). Зокрема, такі батьки втрачають право на особисте виховання дитини, а також право на пільги та державні допомоги, встановлені для громадян, які мають дітей. При цьоу обмеження батьківських прав не звільняє батьків від обов’язку щодо утримання дитини. Дитина, щодо якої батьки (один з них) обмежені в батьківських правах, зберігає право власності на житлове приміщення, а також зберігає майнові

права, засновані на факті спорідненості з батьками та іншими родичами, в тому числі право на отримання спадщини.

Отже, було б доцільним доповнити СКУ статтею, яка б передбачала конкретні правові наслідки відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав.

Ряд науковців вважає за потрібне закріпити в сімейному законодавстві положення про встановлення строку, на який дитина відбирається від батьків і по закінченню якого може бути прийняте рішення про позбавлення їх батьківських прав, якщо вони не змінили свого ставлення до виконання батьківських обов'язків. Цей строк, наприклад на думку О.Казанцевої, повинен бути не більше двох років з огляду на необхідність, з однієї сторони, - швидкого усунення невизначеності щодо правового положення дитини, захисту її інтересів шляхом усиновлення, а з іншої – встановлення граничної тривалості часу для зміни батьками свого способу життя і створення нормальних умов для виховання дитини [8, с.128]. В.Леженін також вважає за необхідне передбачити в законодавстві встановлення строку, на який відбирається дитина від батьків, які винні у створенні для неї небезпечної виховної обстановки, і впродовж якого така негідна поведінка батьків повинна бути ліквідована. Цей строк, на його думку, повинен становити не менше одного року [12, с.23]. Ми погоджуємося з думкою В.Леженіна. Один рік – оптимальний час для виправлення батьками своєї поведінки або їхвилікування.

Отже, відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав є сімейно-правовою санкцією, юридичною підставою застосування якої є порушення батьками покладеного на них законом правового обов'язку щодо виховання та розвитку дитини. Так, ст.150 СКУ встановлює обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини, а ч.4 ст.155 СКУ наголошує, що ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої законом. Згідно з ч.1 ст.170 СКУ одним із таких видів відповідальності батьків є відібрання дитини від них без позбавлення батьківських прав. Отже, в юридичному обов'язку батьків щодо

виховання та розвитку дитини виражена вимога їх необхідної поведінки, в санкції – спосіб державного примусу до виконання цієї вимоги, погроза примусом на випадок його порушення [13, с.23], яка виражається у відібранні від них дитини без позбавлення батьківських прав.

Література

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. – К.: “Атіка”, 2002.
2. Закон України від 26 квітня 2001 року “Про охорону дитинства”// Урядовий кур’єр. – Орієнтир. – 6 червня 2001 року. - № 98.
3. Данилин В.И., Реутов С.И. Юридические факты в советском семейном праве. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1989.
4. Звягинцева Л.М. Меры защиты в советском семейном праве. – В кн.: Материалы Всесоюзной научно-практической конференции “Проблемы советского семейного права” (19-21 января 1979 г.) – М., 1980.
5. Звягинцева Л.М. Об охранительном элементе семейной правосубъектности. – В кн.: Правовые проблемы гражданской правосубъектности// Межвузовский сборник научных трудов. Вып. 62. – Свердловск, УрГУ, 1978.
6. Зимарин В.И. Лично-правовые гарантии воспитания несовершеннолетних по советскому семейному праву. Автореф. диссер. на соискание уч.степень канд. юрид. наук. – Харьков, 1981.
7. Иоффе О.С. Советское гражданское право Ч.3. – Л., 1965.
8. Казанцева А.Е. Обязанности и права родителей (заменяющих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение. - Томск, 1987.
9. Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. И.М.Кузнецова. – М.: Издательство БЕК, 1996.

10. Короткова Л.П. Ответственность родителей (усыновителей) за ненадлежащее воспитание детей: Автореф. диссер. – Харьков, 1980.
11. Косенко А.Е. Отобрание детей без лишения родителей родительских прав.// В кн.: Материалы Всесоюзной научно-практической конференции “Проблемы советского семейного права” (19-21 января 1979 г.) – М., 1980.
12. Леженин В.Н. Право родителей на воспитание детей по советскому семейному законодательству (проблемы содержания и осуществления). Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд.юрид.наук. – Харьков, 1989.
13. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). – М.: Изд-во МГУ, 1981.
14. Мироненко В.П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України. Автореф. дис. на здобуття наук.ступ. канд.юрид.наук. – Київ, 2001.
15. Нечаева А.М. Брак, семья, закон. – М.: Наука, 1984.
16. Ойгензихт В.А. Ответственность за нарушение семейно-правовых обязанностей. – В кн.: Материалы Всесоюзной научно-практической конференции “Проблемы советского семейного права” (19-21 января 1979 г.) – М., 1980.
17. Поссе Е.А., Фадеева Т.А. Проблемы семейного права. Учебное пособие. – Ленинград, 1976.
18. Ромовская З.В. Защита в советском семейном праве. – Львов: “Вища школа”, 1985.
19. Рябов А.М. Личные и имущественные отношения между родителями и детьми. – Воронеж, 1961.
20. Тихонина К.В. Лишение родительских прав и отобрание детей у родителей. – В кн.: Проблемы гражданского и семейного права в свете решений XXVI съезда КПСС. – М., 1983.

